

Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark

Af Ulla Haastrup

1. Indledning

I dag kan man stadig udgive publikationer om romansk stensulptur, enkeltkvadre, portaler eller fonte i sort/hvide gengivelser. Få farveillustrationer forekommer, der hvor forfatterne synes, at vekselvirkningen mellem rød, grå eller flammet granit fremstår særlig smukt. Dermed udtrykkes klart vor tids holdning til den oprindeligt bemalede, romanske stensulptur. I 1100-tallet ønskede man at dække de forskelligt farvede granitsten – således f.eks. kumme og fontefod, der ofte kan være hugget af henholdsvis rød og grå granit – med en udsmykkende bemaling.

Formålet med denne artikel er at fortælle om:

1. Den historiske baggrund for nutidens opfattelse af stensulpturen.
2. De mange bemalingsrester på danske fonte, der indtil nu er registreret.
3. Analyser af de forskellige tiders bemalingslag ved hjælp af farvesnit.
4. Rekonstruktionsforsøg ved bemaling af løvefonten på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.
5. Vigtigheden af at bevare og registrere/analysere farverester på stensulptur.

2. De romanske kalkmalerier og lyset i kirken

De mange bevarede, romanske frescomalerier i de danske landsbykirker fremtræder i dag oftest som

smukke akvareller. Farverne er nedbrudte, dekomponerede og afslidte. Men det oprindelige udseende har været helt anderledes farvekraftigt.

Det får man indtryk af f.eks. i Fraugde Kirke på Fyn og i Mårslet Kirke nær Århus.¹ Disse velbevarede kalkmalerier blev afdækket i 1970'erne og 1980'erne. Sådan har de ublandede romanske farver oprindeligt fremstået med kraftig blå lapis lazuli som baggrundsfarve. Kobbergrøn mod den blå og med lysende okkerfarver, cinnober og mønje til de røde farver og hvid brugt til at tegne højlyslinierne. Mange detaljer har været malet i kontrastfarver i forhold til bundfarver i dragterne.

Den romanske stenkirke havde ganske små lysåbninger, de store, blændende sydvinduer med klart glas, som vi ser i dag, er oftest vinduesudvidelser udført i midten af 1800-tallet. I den »mørke« romanske kirke med små og smalle vinduer var belysningen naturligvis en helt anden. Sollyset blev suppleret af vokslys, der var koncentreret omkring hoved- og sidealtrene på triumfvægges nord- og sydside. Disse lysforhold krævede, at kalkmalerierne ved deres kraftige farvekontraster kunne sikre, at kirkens brugere trods de få lyskilder kunne opfatte de hellige maleriers budskab.

I kirkens vestende stod stenfonten mellem mandsdøren i syd og kvindedøren i nord, formentlig ofte på et podium, således som bl.a. Birgit Als Hansen

gennem sine arkæologiske undersøgelser har kunnet påvise.² Når man i årets mørkere perioder er kommet ind i landsbykirkens skib, har man ikke kunnet se noget som helst af døbefontens udsmykning! Slet ikke hvis den bestod af et ganske fladt relief hugget i en grålig nistret granit eller i en mørk rødlig sten.

Men sådan så fontene heller ikke ud dengang, man fik dåbsret i landsbysogdenes kirker. Sammen med den nye dåbsfunktion i de ikke biskoppelige kirker opstod et kæmpebehov for stenfonte. Dette behov blev dækket i løbet af 1100-tallet, da hele det danske lands sognekirker skaffede sig stenfonte. De romanske fonte er enten hugget af granit, ud af istidens vandreblokke, eller af sandsten og kalksten.

Alle de mange nye stenfonte blev bemalede i farver svarende til kirkerummets romanske kalkmaleriers. Med farverne lykkedes det at fremhæve relieffontenes billeder og de glatte – og derfor måske billigere? – fontekummer fik malede motiver og ornamenter.

En tilsvarende bemaling af stenportalerne har formetlig også fundet sted. Kragsten i korbuerne og søjler med baser og kapitæler har ligeledes været bemalede.

Således fandt man i midten af 1800-tallet spor af, at apsidens bærende granitsøjler i Roskilde Domkirke oprindeligt havde været bemalede med cinnober. De røde søjler var i det pudsede korrum med de frescomalede 12 apostle i blændinger omkring Kristus i midterblændingen. Deres glorier var i relief af stuk med forgyldning. Det har set pragtfuldt ud.³

Dele af de arkitektoniske led blev i flere kirkebygninger udsmykkede med bemaling. Både i det romanske teglstensbyggeri i Roskilde Domkirkes kor, i Klosterkirken i Sorø (bevaret på nordre sideskibs pil-

le) og i Ringsted Klosterkirke fik arkitekturen omkring hovedapsidens hellige figurer og vinduerne mønstre og marmorering. Bemalingen består f.eks. af marmoreringer, glatte terningkapitæler, der udsmykkes med malede planteornamenter, ribbeornamenter og i Sorø på en muret pille er rester af planteornamentik kombineret med arkitekturelementer.⁴

I Grønbæk Kirke ses endnu en marmorering fra senromansk tid på de kraftige ribber i apsis. Understregningen af disse arkitektoniske led ved marmorimitation udført i forbindelse med udsmykningen af apsis med en kalkmalet Majestas Domini er et godt eksempel på sammenhængen mellem bemalet arkitektur og kalkmaleri.⁵

3. Efterromanske »moderniseringer« af stenfonte
Stenfontene skiftede også i andre perioder udseende, her var ofte tale om »moderniseringer« i form af nymalinger oven på de oprindelige farver. Farvelag efter lag viser de skiftende stilarter: gotik, renæssance, barok, rokoko og empire.

Gotiske fontebemalinger

I Røsnæs Kirke, Holbæk Amt, har den romanske font en glat kumme, som stadig på den ene fjerdedel har bevaret rester af bemaling. »Hvid kalkgrund, hvorpå arkader eller blomsterblade med rødder tilsyneladende imiterende de gotlandske Paradisfonte.«⁶ Den romanske granitfont blev med andre ord moderniseret ved en bemaling svarende til de i slutningen af 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet meget udbredte gotlandske eksportfonte. Denne udsmykning må derfor være malet i den tidliggotiske tid.

Fonten i Skydebjerg Kirke, Fyn, har på den glat-

hugne kumme en ornamental dekoration, del af rankeværk? og på den glatte vulst mellem fod og kumme er malet en tovsnoningsdekoration (fig. 1). Umiddelbart synes bemalingen at stamme fra sengotisk tid. Der er ikke tale om flademaleri snarere om konturmaleri på stenfladen, ligesom dekorationer i gotisk kalkmaleri er tegnet/malet på kalkbunden. Der er brugt brændt okker, sort og hvid kalk som farver.⁷

To jyske, senmiddelalderlige bemalinger på løvefonte er bevaret i Givskud Kirke og i Tønning Kirke.⁸ Løvefontene er tilsyneladende fra samme værksted og mærkelig nok har også de sengotiske bemalinger samme præg. På begge fonte har man udsmykket de flade relieffer med konturlinier lagt på selve reliefernes indersider med en brændt okkerfarve. I Givskud Kirke er løvekroppene bemalet med linier på de brede flader på forkrop og lår. Bladkransen nederst på kummen er malet med konturlinie og en midtribbe ligeledes med rød okker. Endelig er tovsnoningerne tydeliggjort ved, at hver anden snoning er malet helt ud med okkerfarve (fig. 2-3) I Tønning Kirke er fonten malet tilsvarende, måske kan man ane rester af en kalkbund? Bladkransen har måske haft en mørkere malet baggrund, men selve bladene er udsmykket helt som på Givskud-fonten.

Bemalingen på de tre her beskrevne fonte svarer i sin lineære malemåde og i farvevalget til kalkmalerier på hvid kalkbund fra senmiddelalderens primitive hvælvbemalinger. Udsmykningerne på fontene kan være udført af kalkmalerne, mens de arbejdede i kirken. Det er interessant, at dobbeltløvefontene har fået en modernisering i form af fremhævelse af motiverne, mens man kalkmalede primitive hvælvdekorationer med ribbeornamenter, enkelte symboler og kun ganske få figurer.⁹

Fig. 1. Skydebjerg Kirkes granitfont. På den glatte kumme ses en malet, ornamental dekoration og på den glatte vulst en malet tovsnoning. Formentlig er bemalingen udført af kalkmalere o. 1500. Foto: Jens Johansen 1994.

Efterreformatriske nymalinger af døbefonte

Der er endnu ikke påvist oliemalede renaissance og barok bemalinger af stenfontene i Danmark, men på adskillige gotlandske fonte kan man stadig i dag se sådanne moderniseringer af romanske stenfonte. I kirkeregnskaberne findes adskillige oplysninger om bemaling af fonten i forbindelse med det øvrige træinventar i kirken, i hvert fald fra 1600-tallet hvor de ældste regnskaber er bevaret. Ved en gennemgang af Danmarks Kirkers inventarbeskrivelser og af romanske stenfonte i især f.eks. Holbæk, Ribe, Fre-

Fig. 2. Detalje af Givskud Kirkes granitfont. Løven i fladt relief er dekoreret med malede streger i rød og enkelte steder grå farve. Rester af hvid kalk. Bladkransen over tounsoningen er også bemalet, ligesom reliefsnoningen har skiftende rød/hvide led. Foto: Søren Bo Christensen 1993.

deriksborg eller Århus Amter vil man finde talrige eksempler herpå.

I 1700-tallet kom fontebemalingen i forbindelse med ønsket om en farvemæssig helhed i kirkeinteriøret, f.eks. en altomfattende marmorering af altertavle, prædikestol og stolestader. Kirkeregnskaberne fortæller ofte om sådanne helhedsrestaureringer. Selv granitfonten fik »stenmaling« og »marmorere-

Fig. 3. Detalje af Givskud Kirkes font. Bagpartiet på løven, se fig. 2, er malet med taglagte halvcirkler og konturstreger lagt inden for reliefsdelene. Foto: Søren Bo Christensen 1993.

des« og udseendet blev på den måde til en stenfont af et andet materiale. »Grå stenmaling« fik fonte også i begyndelsen af 1800-tallet. Nibe Kirkes empi-

re-udsmykkede grå- og guirlandemalede romanske font er et velbevaret eksempel herpå (fig. 4).

Men i ingen af disse epoker kunne man tænke sig at »afklæde fonten« ned til selve stenen. Man malede blot oven på de tidligere lag af bemaling.

4. Afrensninger indtil stenen

I Roskilde Domkirke kan smagsændringerne i 1800-tallet iagttages godt fra omkring midten af århundredet. Granitsøjlerne blev frilagt, senere i begyndelsen af 1900-tallet desværre også teglstensmurværket og på egetræs korstolene fra 1420 fjernede man kridtgrund og staffering. Den nye smag gik imod det brogede og farvede og som det vigtigste: man ønskede at se egetræet, granitstenen eller de brændte munketeglsten. Det rene materiale skulle frem for alt synliggøres, andre bevaringsønsker måtte vige for denne holdning. Tilsvarende strømninger sås overalt i Europa. Lud og mekanisk afrensning fjernede afgørende og uigenkaldeligt middelalderens bemaling.

Som påvist af Karin Kryger i den grundlæggende artikel »Middelalderens bemalede stensculptur i Danmark« fra 1977, så endte ønsket om at fjerne al bemaling og overhvidtning af stensculpturen, korbuernes granitkvadre og stenfontene ligefrem i ministerielle bekendtgørelser om afrensning med sodalud. I 1880'erne fremgår det ofte af synsprotokollerne, at afrensning af fonten ønskes eller har fundet sted.¹⁰

Denne tradition fra midten af 1800-tallet har lært os at se granittens farvespil, som det vigtigste. Om man kan se motiverne på fontekummen eller fontefoden er underordnet. Glæden ved materialet går frem for det originale eller de sekundære historiske farvelag.

Fig. 4. Nibe Kirkes granitfont med empire-bemaling på den glatte kumme. Ovenpå den grå »stenmaling« er guirlanderne malet med grønne blade. I begyndelsen af 1800-tallet kan man i kirkeregnskaber ofte se, at fontene fik en sådan grå bemaling. Der er ikke lavet farvesnitsundersøgelse på fonten, måske dækker bemalingen over flere lag. Foto: U.H. 1995.

5. Rekonstruktionsforsøg på Hjerl Hedes Frilandsmuseum

I to rekonstruktionsforsøg har konservator Troels Filtenborg, cand.scient. Mads Chr. Christensen og forfatteren prøvet at bemale den originale granitfont (fig. 6), som er opstillet efter den oprindelige romanske model på et rekonstrueret podie imellem nord- og syddørene i kirkekopien i Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Farvevalget er parallelt til de stærke, ublandede pigmenter, som vi anvendte til frescoko-

Fig. 5. Kirkekopien på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Kor og triumfvæg fik i 1985-86 fresko-kopier af kalkmalerierne i Råsted kirke fra o.1125. Kopierne i stærke, oprindelige farver stak af i forhold til den ubemaled font. Derfor gjorde Konservatorskolens Kunstlinie i 1992 også et forsøg med bemaling i tilsvarende farver på dobbeltløvefonten på podiet i vest mellem de to døre. Fonten blev nymalet igen 1995. Foto: U.H. 1995.

pierne i koret. Blå, grøn, gul og rød okker, sort, cinnober og kridt. Der er lagt vægt på at stenbemalingen er ligesom kalkmalerierne, flademaleri (fig. 5).

Fig. 6. Den ubemaled dobbeltløvefont på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Kummen er af rød granit og foden af grå. Den åbne norddør ses til venstre. Foto: U.H. 1987.

Alle dele af stenen er bemalet, intet viser stenbunden. Farvegivningen er opbygget, således at kontrastfarver sættes over for hinanden eller så lyse og mørke farver fremhæver formen i f.eks. løverne. Vi har også malet detaljer på de glatte flader, som ikke har spor af relief eller indridsninger (fig. 7). På løve-

mankerne er malet krøller, sådan som man ser det udhugget i relief på f.eks. Sjørlevfontens løver.

Den første bemaling fra sommeren 1992 blev ødelagt af svampeangreb næste vinter. Da bemalingen af fonten er et led i et teknologihistorisk forsøg, var dette svampeangreb interessant, men også meget grimt. Næste forsøg fandt sted i sommeren 1995.¹¹ Efter vinteren 1996 har der andre steder i husene på Hjerl Hedes Frilandsmuseum været svampeangreb, men tilsætningen af blyhvidt i grunderingen på fonten har måske været svampeafvisende. Holdbarheden af bemalingen vil fortsat blive registreret i dette »naturlige ældningsforsøg« i den uopvarmede kirke.

Arbejdet med bemalingerne foregik, mens de besøgende på Hjerl Hedes Frilandsmuseet kunne se på det. Begge somre oplevede vi derfor på tæt hold publikums umiddelbare reaktioner. De gik lige fra »de nye vilde kunstneres bemaling« til interesserede, men næsten altid overraskede og ofte chokerede bemærkninger. Enkelte ældre tilskuere mente, vi totalt ødelagde synet af den smukke granitfont og ville ikke mere komme ind i kirken på grund af bemalingen.¹²

Uden at kende til rekonstruktionsforsøgene i Hjerl Hedes Frilandsmuseum har Christian Radtke, M.A., på Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorp i Slesvig igangsat undersøgelser af, hvorledes man kunne bemale en kopi af den berømte, romanske døbefont i Munkebrarup kirke. Det endte med, at jeg gav et udkast til bemalingen og reaktionen var følgende fra C. Radtke: »Alle, die sich an der »schlichten Grösse« und »edlen Einfalt« romani-scher Kunst erfreut haben, werden entsetzt sein.« Og det på grundlag af et farveforslag.¹³ Hvordan museumsgæsterne vil stille sig til den bemalede af-

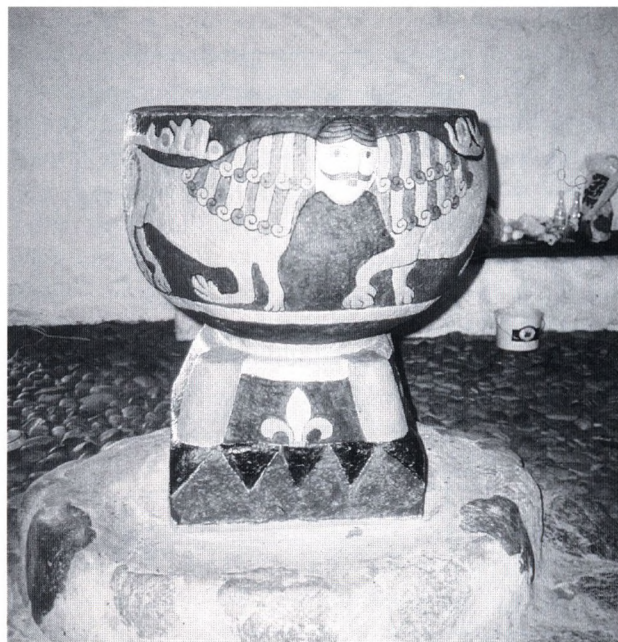

Fig. 7. Hjerl Hedes Frilandsmuseum. I 1995 fjernedes den 1. bemaling, der blev ødelagt af svampeangreb vinteren 1993. Formentlig fordi farverne var udført på en kraftig havelimsbaseret kridtgrund. Den nye og lidt ændrede bemaling af fonten har en grundering af kridt, blyhvidt og lim. Bindemidlet i pigmenterne er æg og olie. Foto: U.H. 1995.

støbning af Munkebrarup-fonten, er jeg meget spændt på.

Jeg nævner disse eksempler for at vise, hvorledes overleveringen af »materialeglæden« har virket i nu 150 år.

Vores nuværende forestillinger om stenskulpturen er altså forkerte. Den romanske kirkegænger har mødt løver, hellige fremstillinger, ornamenter og arkitektoniske dele fremhævet ved hjælp af ublandede, stærke farver. Det gælder nok især opfattelsen af

fonten. Som nævnt har kirkerummets belysning særlig været koncentreret om altrene. Vestenden af skibet, hvor fonten stod, har været endnu mindre oplyst. Men alteret i koret og fonten, indgangen til det kristne liv, er i liturgisk henseende jævnbyrdige. Derfor skal fonten fremhæves og tydeliggøres i sit budskab – derfor har de utydelige, fladthugne relieffer af f.eks. dobbeltløver eller den glatte fontekumme lige fra stenhuggeren afleverede arbejdet – været bemalede svarende til kirkerummets kalkmalerier.¹⁴ Hvem der udførte den romanske bemaling ved vi ikke, måske var det kalkmalerne? Pigmenterne og bemalingsmåden er i hvert fald parallel i freskerne og på fontene.

7. Bemalingsrester på fontene

Hvor ved man nu fra, at de romanske fonte var bemalede lige fra begyndelsen? Bekendtgørelsen fra 1860'erne blev vel fulgt af præster og menigheder? Nej heldigvis ikke alle steder, adskillige af de »marmorerede« fonte har stadig bevaret deres bemaling.¹⁵ Andre fonte har stået op mod en væg i koret eller korbuen og man har ikke været i stand til at afrense farverester på disse dele af fonten. Senere kan fonten så være flyttet og resterne af bemalingen er igen blevet synlig.

Det mest forbløffende eksempel er den skånske font i Vitaby Kirke (fig. 8-9), som viste sig at have hele den originale farvegivning bevaret på fontens ene side.¹⁶ Andre fonte i det tidligere danske område i Sydsverige har stadig bemaling. I det svenske område har man ikke haft et ministerielt påbud om at fjerne bemalingen.

På omkring 220 fonte kan man endnu langs reliefdele, på tovsnoninger, på den glatte kumme og på fontefoden spore små spredte rester af bemaling.

Fig. 8. Vitaby Kirkes sandstensfont blev under en restaurering drejet ud fra korbuen. Derved fremkom en yderst velbevaret bemaling, formentlig oprindelig, 1100-tallet. Pigmenterne er ikke undersøgt. Foto: Herman Andersson 1990.

Naturligvis ved man kun sjældent sikkert, om sådanne bemalingsfragmenter er romanske eller fra senere perioders farveudsmykning. Heri ligger en stor usikkerhed, som gør bearbejdningen af stoffet vanskelig.

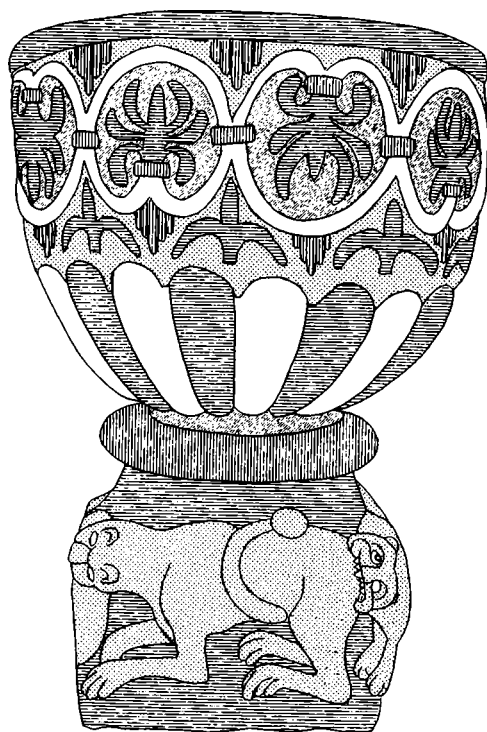

Fig. 9. Vitaby Kirkes font. Rekonstruktionstegning med angivelse af farveholdning ud fra visuel analyse. Tegning: Lis Sejr Eriksen 1995.

Men ved anvendelse af nutidens muligheder for farvesnitsundersøgelser og pigmentanalyser kan man nå meget længere end for bare 25 år siden. Et farvesnit er et ganske lille snit (mindre end størrelsen af hovedet på en knappenål) af farvelagene, som udtages med en skalpel af bemaling og eventuel

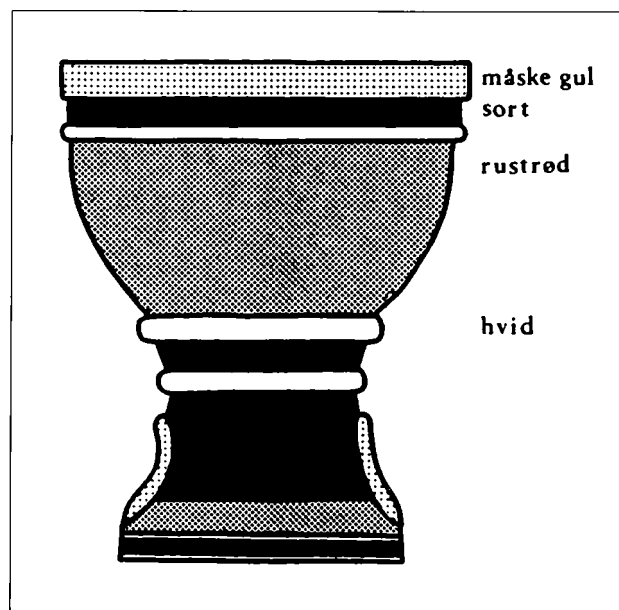

Fig. 10. Vester Starup kirkes granitfont. Farverekonstruktion på grundlag af visuel analyse ved Knud Høgsgård Østergaard 1950, inden fonten blev sandblæst samme år. Muligvis romansk bemaling. Tegning: Danmarks Kirker, Ribe A., s. 1676.

grundering. Denne prøve indstøbes i plastikmasse og man sliber så et tværsnit til, således at man i mikroskop kan se grundering, farvelag, eventuelle snavslag og analysere de anvendte pigmenter og eventuelt også bindemidler.

Med sådanne metoder kan man groft sagt kigge ind i lagdelingen, se de ældste lag og undersøge farveholdningen på forskellige dele af f.eks. fonterelieffernes figurer og måske derved opnå at have materiale nok til at rekonstruere dele af den oprindelige bemalings karakter og udseende.

Desværre er der kun i ganske få sammenhænge

Fig. 11. Sahl Kirkes senromanske granitfont har på den ene trediedel svage rester af farve, formentlig oprindelige. Pigmenterne er kun visuelt analyserede. Foto: U.H.1986.

gennemført sådanne farvesnitsundersøgelser af fontebemalinger. Beskrivelser af farverne på fonte er for størstedelens vedkommende sket ved en visuel analyse. Det gælder for fontene i Tikøb (fig. 16), Dalum, Rolse, Lyngby (Djurs Hrd.), Sjørslev (afrenset og dermed tydeliggjordes lagdelingen, men der er endnu farverester bevaret), Sennels og Pjedsted. De er alle omtalt af Karin Kryger i 1977. Fonten i Vester

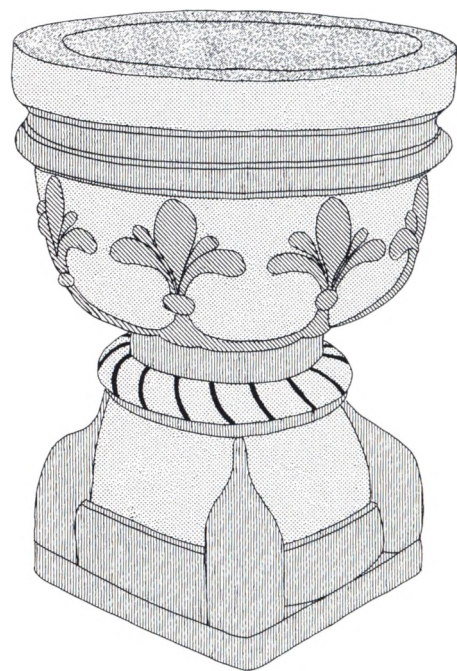

Fig. 12. Sahl Kirkes font. Rekonstruktionstegning af bemalingen. Tegning: Lis Sejr Eriksen 1995.

Starup Kirke, Ribe A. havde indtil 1950 (hvor den blev sandblæst!) endnu »ikke ubetydelige farverester. Grundfarven rustrød kalkfarve på kummen, der suppleredes af vekselvis sorte og hvide bånd på profilleddene; mundingsprofilets øvre platted har muligvis stået gult. De konstaterede farver synes at have været typiske for vore meget sjældne, romanske døbefonte stafferinger«. (Fig. 10).¹⁷

Fonten i Sahl Kirke har på den ene trediedel så meget bevaret af den svage rest af farver, at helheden stadig kan beskrives, alene ud fra en visuel analyse (fig. 11-12).

Herhjemme har cand.scient, lærer på Konservatorskolen, Mads Chr.Christensen, lavet undersøgelse og analyser af lagdeling, grundering og pigmenter på otte prøver udtaget af dobbeltløvefonten i Granslev Kirke (fig. 13-15).¹⁸ Den romanske granitfont fremstår marmoreret, sådan som den blev bemalet i begyndelsen af 1800-tallet. Undersøgelsen viste ikke mindre end seks bemalinger. Øverste lag er den nuværende brunlige marmorering, som bl.a. indeholder bariumsulfat, der først blev brugt efter 1800. Derunder en ensfarvet gul bemaling. Dernæst et lag hvor baggrunden var grøn og figurerne sorte. Længere nede to brunlige bemalingslag og nederst på grunderingen, som indeholdt både kridt, blyhvidt og tørrende olie, rester af en grøn kobberfarve. Sådan kobberfarve kendes også fra romanske kalkmalerier, men man kan kun med sandsynlighed datere dette inderste lag til romansk tid.¹⁹ Der kræves en lang række yderligere analyser af fontebemalinger for at kunne indkredse, hvorledes de romanske bemalinger har været opbygget med grunderingstyper og pigment/bindemidler.

Der foreligger også to svenske undersøgelser af bemalede, romanske stendøbefonte. Den ene af Kate Tronner fra 1984 af den gotlandske, sandstensfont i Barlingbo Kirke. Undersøgelsens resultater var konstatering af to (?) overmalinger af det romanske lag med hvidt og gråt. Farvesnittene viste, at den oprindelige staffering indeholdt blyhvidt, kridt, mønje, grønjord, azurit, bensort og guld. Den anden undersøgelse er fra 1992 udført af Cecilia Strømmer af sandstensfonten i Västerplana Kirke, Västergötland

Fig. 13. Granslev Kirkes dobbeltløvefont. Granitfonten er marmoreret i beg. af 1800-tallet oven på fem ældre bemalingslag. Foto: Troels Filttenborg 1993.

(hugget af Oltherics værksted i 2. halvdel af 1100-tallet, formentlig i Kinnekullas stenbrud).²⁰ Hun fandt en grundering bestående af kridt med meget, formentlig animalsk lim, som bindemiddel. Pigmenterne fra den originale bemaling var: blyhvidt, trækul,

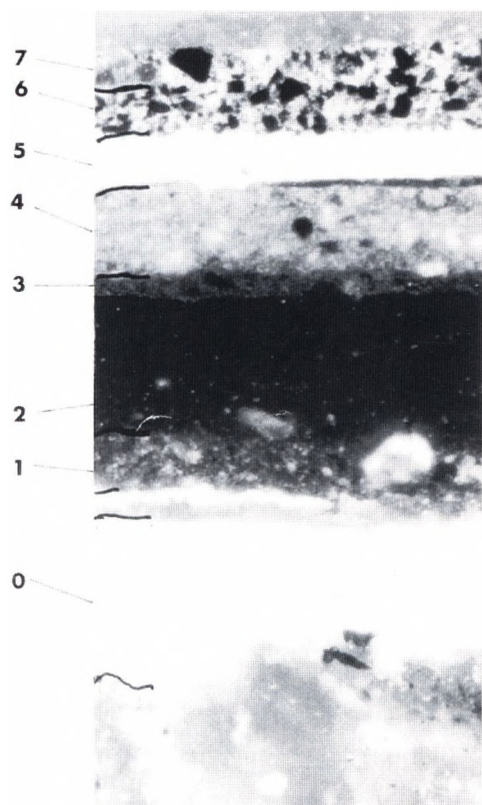

Fig. 14. Granslev Kirkes font. Farvesnittet viser i alt seks lag bemaling. Lagdelingen: 0. hvid grundering, 1. gråt lag med større hvide partikler, 2. brunlig transparent lag, 3. sort med enkelte røde korn, 4. koksgrå farve eller grøn farve, 5. gullig farvelag, 6. grå farve med store korn, 7. rød farve. Lag 6 og 7 danner marmoreringen. Sammenlign med fig.15. Foto: Mads Chr. Christensen 1993.

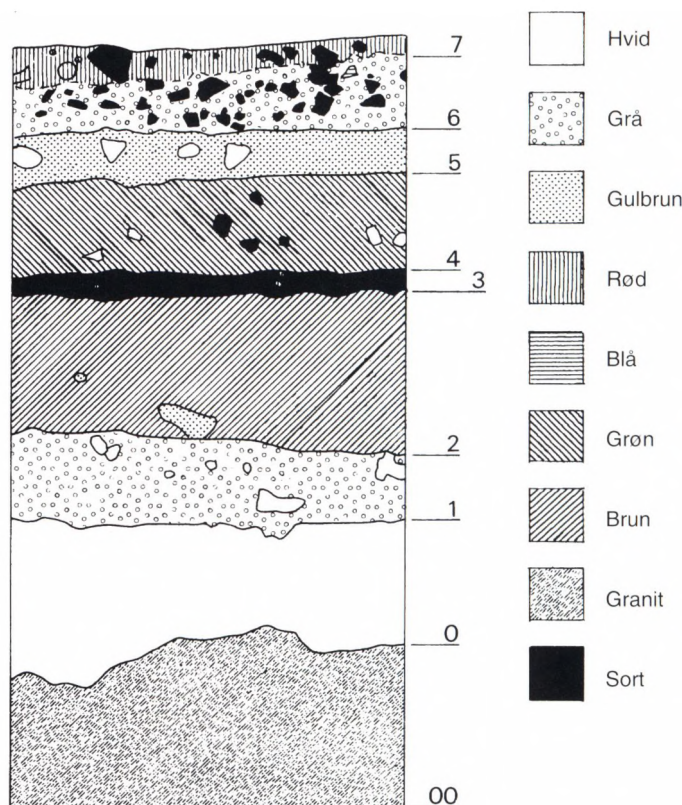

Fig. 15. Granslev Kirkes font. Udtægning af farvesnittet fig.14. Tegning: Lis Sejr Eriksen 1995.

cinnober, brune og gule okkerfarver, indigo, ultramarin, muligvis auripigment og metal, som var fastlagt med olieferniss og havde spor af en blå lazurfarve blandet af ultramarin og indigo. Næste bemalingslag var tykkere pålagt og pigmenterne blande-

de. Der fandtes blyhvidt, trækul, indigo, cinnober, mønje, jernoxid, brune og gule jordfarver, auripigment og realgar. Bindemidlet kunne være en animalsk lim. Øverst lå et olielag, som kan være underbehandling for tredje bemaling formentlig fra 1700-tallet. Stengrå oliefarve med blyhvidt og trækul.

I Dalum Klosterkirke ved Odense er stadig en meget interessant og vigtig bemalet font.²¹ Fonten er

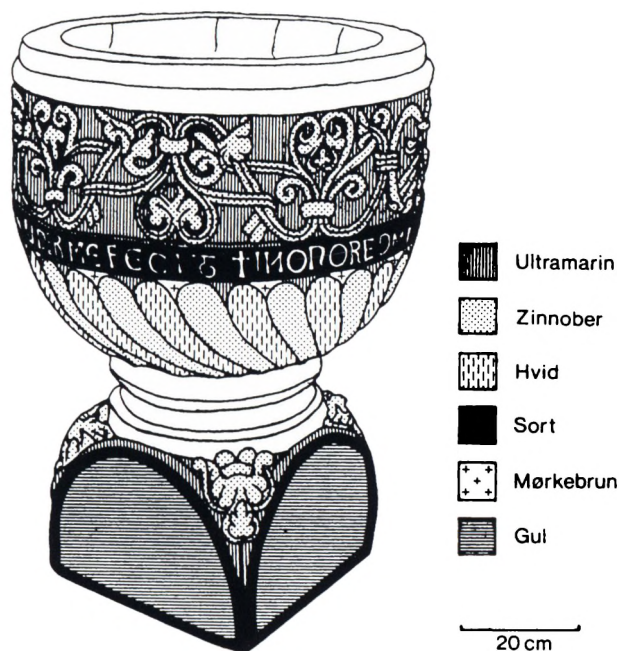

Fig. 16. Tikøb Kirkes sandstensfont. Rekonstruktionstegning af bemalingen. Efter Kryger, 1977.

iflg. Mackeprang overflyttet 1567 fra sognekirken i Hjallelse. Den glathugne granitkumme har malede arkader med cirkler og andre ornamenter. På den glatte skaftvulst er malet en tovsnoning i skiftende gult og rødt med sorte konturer. Det er en romansk bemaling, som maler de motiver, der ses hugget på andre fynske arkadefonte med relieffer.²² Fontens oprindelige bemaling er desværre i dag mindre synlig end i 1941 og resterne er ikke analyserede.

Den fornemme granitfont med dobbeltløver i Sjørlev Kirke har på de komplicerede relieffigurer og på selve bundfladen endnu bevaret dele af bemalingen, trods afrensningerne. Ligeledes er bemalin-

Fig. 17. Lunds Domkirke. Ædikulaen over nordre transepts alterniche har bevaret dele af en kraftig bemaling af de romanske skulpturer fra 1100-tallet. Løven har skiftevis røde og grønne mankelokker, halen er malet som en tovsnoning i rød, gul og grå. Den yderste del af halen er i helt lavt relief med bemaling. Perledekorationen på bagpartiet har varierede farver. Arkivoltens plantedekorationer er malede med mørk grå bund og detaljer i rød, grøn og gul. Foto: Lars Berggren 1994.

gen på sandstensfonten i Tikøb Kirke, Nord-sjælland, stadig synlig (fig. 16).²³

4. Den romanske bemaling i Lunds Domkirke

I september 1994 foretog en række lundensiske kunsthistorikere fra stillads en undersøgelse af sporene af bemaling på ædikulaen over nordre transepts alterniche i Lunds Domkirke. Sandstensfigurerne og -ornamenterne viste en overraskende velbevaret bemaling (fig. 17-18),²⁴ og den giver sammen med enkeltstående skulpturer, bl.a. Majestasrelieffet fra Lunds Domkirke, nu i Domkyrkamuseet,²⁵ og bemalingsresterne på den fragmentariske tympha-

Fig. 18. Detalje fra Lunds Domkirkes ædikula. De modstillede fugle, som æder af en drueklase, er ligesom ornamentikken malet på rød bund med gule, grønne og grå partier. Konturlinierne er ledsaget af en mørk »skygge-linie«. Foto: Lars Berggren 1994.

non fra Laurentiuskirken i Visby, nu i Gotlands Fornsal, en forestilling om karakteren af romanske bemalinger.²⁶

De nævnte romanske skulpturer er bemalede i ublandede farver, som ofte er sat over for hinanden i kontrastfarver. Bemalingen strækker sig på flere punkter ud over de former, som reliefferne angiver. I ædikulaen i Lunds Domkirke suppleres stenpartier uden reliefhugning af malede dekorationer f.eks. en løvehale eller dele af figurer.

Her findes også en meget væsentlig detalje: for at synliggøre reliefvirkningen i f.eks. de små figurscener i ornamentikken er der malet en mørk omgivende linie hele vejen rundt langs med reliefformerne, altså »lagt en malet skygge« til fremhævelse af formen.

I løvemanker og englevinger skifter de enkelte lokker og de enkelte fjer i farve, således at den ene er rød og den anden ved siden af er grøn. Bladrankerne er også malet i to farver, og skud og blomster varierer tilsvarende i farveskift. Karnationsfarverne er stærke okkerfarver og de gotlandske relieffragmenter viser en mørk blå baggrundsfarve, der ligesom de romanske kalkmaleriers himmelske blå bundfarve, kan matche en voldsomt farvet karnation.²⁷

På Vitaby fonten, se ovenfor, viste bemalingen sig at være overvejende blålig men med masser af detaljer i andre farver anvendt med stor variation og igen med fremhævelse af de enkelte dele ved hjælp af kontrastfarver (fig. 9).

8. Stenbemaling var normen i romansk tid

Igennem mere end 30 år har jeg interesseret mig for bemaling af stensulptur og fonte.²⁸ Min første vage arbejdshypotese om, at romansk stensulptur oprindeligt var bemalet med en farverigdom svarende til de romanske freskers flademaleri, den er stadig blevet stærkere underbygget. Både ved hjemlige fund

og ved udenlandske undersøgelser. Således kan eksempelvis nævnes bemalingen på Antelamis romanske skulpturer i baptisteriet i Parma, polykromien på stenfacaden fra 1200-tallet i domkirken i Ferrara, sydportalens skulpturer i domkirken i Lausanne har været bemalede fra den blev opstillet o. 1220 og der er bemalingen af de gotiske portaler i domkirken i Bourges.

I dag tæller den usystematiske liste over fonte med bemalingsspor, som nævnt o. 220 eksempler fra det nuværende Danmark, samt enkelte fra Sydslesvig og Skåne. Danmarks Kirkers redaktion har især i det sidste ti-år registeret farverester på fontene, men i de tidligere udgivne amter var det ikke normen. De arkivalske oplysninger om fontenes tidligere bemalinger, som findes i Danmarks Kirkers beskrivelser, giver et overvældende indtryk af bemalede fonte, som næsten med en generations mellemrum har fået en ny udsmykning. Dette ses ofte i forbindelse med hele inventarets nymaling både i 1600- og 1700-tallet, samt i 1800-tallets første halvdel, men så kom især i 1880'erne afrensningerne af fontene.

En omfattende, systematisk undersøgelse af stenfonte for bemalingsrester er nok den eneste mulighed for at få udfærdiget en komplet liste. Derved vil antallet garanteret vokse voldsomt.

Set i lyset af påbudet om afrensning af al farve og kalkning fra 1860'erne og adskillige afrensninger – i de senere år med sandblæsning – må o. 220 fonte med bemalingsrester siges at være utrolig mange ud af en bestand på godt 1600 fonte.²⁹

Een af de for mig mest overbevisende omstændigheder er, at selv de udsøgte gotlandske kalkstensfonte, som næsten er marmoragtige i deres slibning og rødlige sten, også har vist sig at have været bemalede. Igennem den store registrering af gotlandske

fonte, som Lars Berggren og Annette Landen har foretaget, fandt de talrige med bemalingsspor ud af de knap 800 eksisterende fonte.³⁰

På granitfonte med ru, pikhugget overflade har en grundering været nødvendig for at skabe en glattere malebund og måske også en hvid klangbund for de ublandede farver. Dermed opstår en parallellitet til farveholdningen i freskerne på kirkens vægge.

Sandstens- og kalkstensfontene var betydelig lettere at hugge i. Derfor blev reliefferne mere detaljerede, overfladen glattere, og det var ikke her nødvendigt med en tyk grundering, måske brugte man slet ingen. Disse fonte har enten et tyndt farvelag direkte på stenen eller en ganske tynd bundbehandling – måske blot et kalklag.

Stenfonte med figurale og ornamentale relieffer eller indridsninger var bemalede i overensstemmelse med de af stenhuggerne givne former.

Fonte med glathugne kummer eller godronnerede »kalklignende« kummer, som de gotlandske, sene importfonte, har også været bemalede. Desværre er kun ganske få eksempler på denne type bemaling bevarede/iagttagne. Fonten i Dalum Klosterkirke er som nævnt allerede behandlet af M. Mackeprang.³¹ Den er stadig det vigtigste eksempel på en malet dekoration svarende til det geografiske områdes reliefhugne udsmykninger af fontekummerne. Forgyldte partier kendes kun fra Sjørsløv fonten og analyserne af de to svenske bemalede fonte.³²

8. Undersøgelse og bevaring af bemalede fonte

Hvis man ved farvesnitsundersøgelser skal klarlægge lagdeling og perioder i fontebemalinger, så er de bevarede overmalede, marmorerede eller oliemalede fonte nok de mest oplagte objekter. Derfor udvalgte vi i 1992 også den marmorerede dobbeltløvefont i

Granslev Kirke til analysen, før vi begyndte at male på dobbeltløvefonten på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

En systematisk undersøgelse af sådanne helt overmalede fonte bør være begyndelsen. Dernæst analyser af pigmenter, bindemidler og grunderingstyper på de fonte, som stadig har tydelige bemalingsrester, helst i flere områder.

Med udgangspunkt i en fortsat visuel analyse af fonte, kragsten og portaler i kirkerne for bemalingsspor og en katalogisering, samt efterfølgende farve- snitsundersøgelser af væsentlige bemalingsrester vil man måske engang blive i stand til at påvise og nærmere beskrive, hvorledes disse stensculpturer har fremstået i romansk tid, i gotikken, i renaissance, i barokken, i rokoko og i empiretiden. For de senere perioders vedkommende muligvis kombineret med arkivalske oplysninger. Sådanne analyser og undersøgelser er – og har længe været – normen i forbindelse med undersøgelser og konservering/restaurering af træinventar i vore kirker.

Da de romanske stensculpturer hører til Danmarks vigtige kunst- og kulturgenstande, er det ikke et øjeblik for tidligt at tage hånd om bevaringen af

selv svage spor af bemaling. I snart 150 år har man gjort alt for at ødelægge disse bemalingsrester. Tidligere ved afskrabning og afsyring, i dag kan man let ved sandblæsning fjerne de sidste på nogle få timer – og det sker desværre ikke helt sjældent!

De romanske kalkmalerier blev afdækket og efterhånden almindelig værdsat i de samme 150 år, som man har ødelagt farverne på de romanske stensculpturer. Gid deres tid nu endelig er kommet, her i landet som i hele Europa.

9. Liste over middelalderlige stenfonte med spor af bemaling

Listen er ikke udtømmende, men udtryk for indsamling af oplysninger indtil slutningen af 1995. Søren Bo Christensen har systematisk undersøgt fonte i Randers A. og har derved fundet spor af bemaling på adskillige fonte. De indgår i listen. Dernæst fonte med bemaling beskrevet i »Danmarks Kirker« især i de senest udgivne amter. Endvidere fonte som Jyllands-Postens læsere har beskrevet til mig efter en spørge-artikel 1993. Endelig fonte jeg selv har konstateret bemalingsrester på og oftest fotograferet.

Albøge, Randers Amt
Alrø, Århus A.
Anderslöv, Skåne
Ansager, Ribe A.
Araslöv, Skåne
Balle, Viborg A.
Ballerup, Kbh.s A.
Billum, Ribe A.
Bjergsted, Holbæk A.
Bjerreby, Tåsinge, Svendborg A.
Bjäresjö, Skåne

Brabrand, Århus A.
Bramminge, Ribe A.
Bregninge, Ærø, Svendborg A.
Broager, Sønderborg A.
Bryrup, Skanderborg A.
Brönnestad, Skåne
Bråby, Sorø A.
Butterup, Holbæk A.
Bække, Ribe A.
Bøvling, Ringkøbing A.
Dalbynder, Randers A.

Dalum, Odense A.
Darum, Ribe A.
Dover, Århus A.
Dreslette, Odense A.
Drøsselbjerg, Holbæk A.
Ebdrup, Randers A.
Egtved, Vejle A.
Egvad, Ringkøbing A.
Egå, Randers A.
Ellinge, Svendborg A.
Engum, Vejle A.

Essenbæk, Randers A.	Jerne, Ribe A.	Nørre Vium, Ringkøbing A.
Feldballe, Randers A.	Jorløse, Holbæk A.	Odder, Århus A.
Framlev, Århus A.	Kastbjerg, Randers A.	Orø, Holbæk A.
Føvling, Skanderborg A.	Keldby, Præstø A.	Oure, Svendborg A.
Galten, Århus A.	Klovborg, Skanderborg A.	Pjedsted, Vejle A.
Gassum, Randers A.	Kolding, S.Nikolaj, Vejle A.	Randlev, Århus A.
Gimming, Randers A.	Kolind, Randers A.	Ribe, S.Katrine
Ginnerup, Randers A.	Kongsted, Præstø A.	Rimsø, Randers A.
Gislum, Ålborg A.	Kousted, Randers A.	Ringe, Svendborg A.
Give, Vejle A.	Kristrup, Randers A.	Ringgive, Vejle A.
Givskud, Vejle A.	Kullerup, Svendborg A.	Rolse, Randers A.
Gjerrild, Randers A.	Kvanløse, Holbæk A.	Rosmus, Randers A.
Glesborg, Randers A.	Kvong, Ribe A.	Rud, Randers A.
Gosmer, Århus A.	Kærby, Randers A.	Rynkeby, Odense A.
Granslev, Viborg A.	Kærum, Odense A.	Rødding (Nørlyng Hrd.), Viborg A.
Grevinge, Holbæk A.	Langå, Svendborg A.	Røsnæs, Holbæk A.
Guldager, Ribe A.	Laurbjerg (+ bemaling 1970), Randers A.	Sahl, Ringkøbing A.
Gørding, Ringkøbing A.	Lee, Viborg A.	Sanderum, Odense A.
Hadbjerg, Randers A.	Lem (Støvring Hrd.), Randers A.	Sennels, Thisted A.
Hald, Randers A.	Levring, Viborg A.	Sjorslev, Viborg A.
Hallenslev, Holbæk A.	Lille Fuglede, Holbæk A.	Skarresø, Randers A.
Hammershøj, Viborg A.	Lime (Sdr. Hald Hrd.), Randers A.	Skellebjerg, Holbæk A.
Hatting, Vejle A.	Lodbjerg, Thisted A.	Skjold, Vejle A.
Haurum, Viborg A.	Lydum, Ribe A.	Skydebjerg, Odense A.
Helstrup, Viborg A.	Lyngby (Djurs Hrd.), Randers A.	Skyum, Thisted A.
Herringe, Svendborg A.	Lyngsjø, Skåne	Stadil, Ringkøbing A.
Hjarup, Ribe A.	Lysabild, Sønderborg A.	Store Fuglede, Holbæk A.
Ho, Ribe A.	Lysgård, Viborg A.	Storring, Århus A.
Horsens Klosterk., Skanderborg A.	Løjtøfte, Maribo A.	Svallerup, Holbæk A.
Hostrup, Ribe A.	Løsning, Vejle A.	Svinninge, Holbæk A.
Hover, Vejle A.	Malling, Århus A.	Sødring, Randers A.
Hunderup, Ribe A.	Mejlby, Randers A.	Sønder Ho, Ribe A.
Hundslund, Århus A.	Melby, Odense A.	Sønder Rind, Viborg A.
Hvejsel, Vejle A.	Mørke, Randers A.	Sønder Vinge, Viborg A.
Hvilsager, Randers A.	Måløv, Københavns A.	Sønder Onsild, Randers A.
Hvilsted, Århus A.	Nees, Ringkøbing A.	Søndersø, Odense A.
Hvornum, Randers A.	Nibe, Ålborg A.	Søstrup, Holbæk A.
Hvorslev, Viborg A.	Nim, Skanderborg A.	Tamdrup, Skanderborg A.
Hyrup, Slesvig	Nimtofte, Randers A.	Thorsager, Randers A.
Højby, Holbæk A.	Notmark, Sønderborg A.	Thyregod, Vejle A.
Hørby, Holbæk A.	Nødager, Randers A.	Tikøb, Frederiksborg A.
Haastrup, Svendborg A.	Nølev, Århus A.	Tistrup, Randers A.
Janderup, Ribe A.	Nørager, Randers A.	Tistrup, Ribe A.

Tjæreby, Frederiksborg A.	Vester Egede, Præstø A.	Vroue, Viborg A.
Tolstrup, Skanderborg A.	Vester Hjermslev, Hjørring A.	Vær, Skanderborg A.
Tranebjerg, Samsø, Holbæk A.	Vester Nykirke, Ribe A.	Værsløv, Holbæk A.
Træden, Århus A.	Vester Starup, Ribe A. (+ 1950)	Værum, Randers A.
Tullebølle, Svendborg A.	Vester Velling, Viborg A.	Ølst, Randers A.
Tømmerup, Holbæk A.	Vestra Nöbbelöv, Skåne	Ørslev, Holbæk A.
Tønning, Århus A.	Villerslev, Thisted A.	Ørting, Århus A.
Tønning, Skanderborg A.	Villersø, Randers A.	Ørum (Galten Hrd.), Randers A.
Ubby, Holbæk A.	Vilslev, Ribe A.	Ørum (Nr.Djurs Hrd.), Randers A.
Udby, Holbæk A.	Vissing, Randers A.	Øse, Ribe A.
Ulbølle, Svendborg A.	Vitaby, Skåne	Øster Nykirke, Vejle A.
Vallensbæk, Københavns A.	Vium, Viborg A.	Åby, Århus A.
Vedslet, Skanderborg A.	Voerladegård, Skanderborg A.	Ågerup, Holbæk A.
Vejslev, Thisted A.	Voldby, Randers A.	Åkirkeby, Bornholms A.
Vejlby (Sdr.Djurs Hrd.), Randers A.	Vomb, Skåne	Åstrup, Ribe A.
Vejlby (Nr.Djurs Hrd.), Randers A.	Vorning, Viborg A.	
Vester Allinge, Randers A.	Vrads, Århus A.	

Noter

1. Haastrup & Egevang 1987, Fraugde art. 1,2,3 og Mårslet art. 7, 8, 9, 10, 43.
2. Birgit Als Hansen: »Fontepodier« i hikuin 1995.
3. Roskilde Domkirke, Danmarks Kirker, Københavns A., s. 1570ff og 1578f.
4. Haastrup & Egevang 1987, passim. Stangier 1995, Marmorierung s. 191 ff., Säulen s. 216 ff.
5. Haastrup & Egevang 1987, Grønbæk art. 38.
6. Røsnæs, DK, Holbæk a., s. 1363.
7. Konservator Jens Johansen, Odense, har venligst gjort mig opmærksom på Skydebjerg-fontens bemaling og sendt mig dias heraf.
8. Søren Bo Christensen har venligst oplyst mig om hans observationer og fotos af de to fonte. DK, Århus A. s.4060 f. gengiver ligeledes bemalingen på Tønningfonten og citerer, at »fonten blev renset for maling 1884«.
9. Haastrup 1991, »Murmesterbemalinger« s.26-32 og Jansen 1991.
10. I DK's fontebeskrivelser gengives disse synsprotokollers oplysninger og man får enkelte steder både at vide, hvad man fjernede og hvilke rensemetoder, der anvendtes.
11. Haastrup Fram 1986, 1993 (a) og 1993 (b).
12. Tilsvarende reaktioner kom, da konservatorerne Anne-Marie Haagh-Christensen, Troels Filtenborg og forfatteren i somrene 1985-86 malede frescokopier i kirkekopiens kor og på triumfvæggen. Disse billeder er kopier af kalkmalerierne i Råsted Kirke fra o.1125, men vi malede med stærke farver, således som Råstedes fresker engang har været. Tilskuerne blev nærmest vrede over udmalingen, men nu 10 år efter er de helt accepterede. På trods af at farvestyrken stadig er helt velbevaret.
13. Brev af 12.2.1996.
14. Mackeprang 1941 og Slomann 1967.
15. I 1992 hørte jeg kirketjeneren i Keldby Kirke på Møn fortælle at nu skulle den marmorerede font snarest sendes til den lokale stenhugger for at blive renset. Denne procedure blev heldigvis standset.
16. Konservator Hermann Andersson, Kristianstad, har venligt oplyst mig om denne bemaling af fonten og sendt mig dias heraf.
17. Vester Starup, DK. Ribe Amt, s. 1667 og fig. 36.
18. M.Chr.Christensen har ligeledes undersøgt farveresterne på Gosmer Kirkes sydportals granittympanon.
19. Utrykt rapport fra Mads Chr.Christensen af nov.1993, Kunstakademiets Konservatorskole.

20. Rapport i Gotlandsprojektet, Kate Tronner: Barlingbofunten och dess färgfragment, 1984. Cecilia Strömer: Studier av bemålade sten med en färganalys av Västerplana kyrkas dopfont, examensuppsats, Konservatorslinjen. Göteborgs Universitet, Institutionen för kulturvård, Institute of Conservation, 1992:7.
21. Mackeprang 1941, Bemalede fonte s.41-43 og farvegengivelse af Dalumfonten ved s.42.
22. Som parallel nævner Mackeprang fonten i Skamby Kirke, fig.137.
23. Kjer & Grinder Hansen 1988, Tikøbfonten fig.s.57 og 59.
24. Utrykt rapport om undersøgelsen sept. 1994 ved docent Ossian Lindberg. Farveoptagelser af Lars Berggren. Inger Ahlstedt Yrild, Annette Landen og Thomas Rydén, alle kunsthistorikere i Lund, deltog i undersøgelsen på stillads. På dele af skulpturen findes nyere retoucher. Den oprindelige bemaling er udført på en bundbehandling, et kridtlag, derpå rødokker, gulokker, to grønne nuancer, azurit (blå) og sort. Den endelige undersøgelse af farvesnittene er ikke afsluttet.
25. Rydén 1995 s.61 f. og Lindgren i Signum 1995 s.72-78.
26. I Sverige, Italien, Spanien, Frankrig, Schweiz og Tyskland finder tilsvarende farveundersøgelser i de seneste tiår sted. En samlet forståelse af, hvorledes den farverige romanske stensulptur har set ud, må blive mulig i løbet af en kortere årrække. Den danske indsamling af selv nok så små fragmenter er set i denne sammenhæng også vigtig.
27. Efter at have set hvor kraftige farvevirkninger, der er brugt specielt i Lunds Domkirke, valgte jeg ved nymalingen af fonten på Hjerl Hedes Frilandsmuseum i 1995, at udnytte kontrastvirkninger, farvevariationer og tilføjelser i bemalingen i forhold til eksisterende relieffer. Dristigt måske, men ud fra de få bevarede eksempler korrekt. Sammenlignet med romansk staffering af træskulptur – således som den er bevaret især på norske skulpturer – er brugen af ublandede og kraftige farvepigmenter heller ikke forkert.
28. Det var ud fra mine studier af danske kalkmalerier, at min interesse for bemalingsrester på døbefonte opstod. Dels som inventarredaktør ved Danmarks Kirker (1963-78), dels som underviser i dansk middelalderkunst på Kunsthistorisk institut, KUA, og på Kunstakademiets Konservatorskole (1978-). Først i de sidste ti år har jeg systematisk samlet eksempler på bemaling og fotograferet fonte. Men uden andres venlige oplysninger havde det ikke nyttet meget. Især vil jeg takke kunsthistorikeren, mag.art. Søren Bo Christensen, som systematisk har un-

dersøgt og dokumenteret de jyske granitfonte. Han har fotograferet og nedskrevet oplysninger om bemalingsrester. Resultaterne har han venligt stillet til rådighed. En omtale af bemalingen på Hjerl Hede i Morgenavisen Jyllandsposten 1993 mundede ud i en forespørgsel til læserne. Der kom mange venlige og vigtige breve med nye oplysninger. Listen over fonte med bemalingsrester, som jeg kender den i dag, gengives som afsnit.

29. Iflg. Mackeprang, 1941, opgørelse over fontenes antal, s.1.
30. Lars Berggren og Annette Landen har på Fontesymposiet i Visby, Gotland, i sept. 1994 fremlagt eksempler på deres undersøgelser.
31. Se note 21.
32. Se note 20.

Litteratur

- Christensen, Søren Bo: En døbefont i en anderledes kirke. I: Fram, Fra Ringkøbing Amts Museer 1993, s. 80-88.
- Danmarks Kirker, København 1933 -
- Haastrup, Ulla & R. Egevang (red.): Danske Kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175. København 1986, s. 51 f.
- Haastrup, Ulla: Nye »romanske« fresco-malerier på Hjerl Hede. I: Fram, Fra Ringkøbing Amts Museer 1986, s. 7-22.
- Haastrup, Ulla & R.Egevang (red.): Danske Kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275. København 1987.
- Haastrup, Ulla: Hjerl Hedes døbefont. I: Fram, Fra Ringkøbing Amts Museer 1993, s. 66-79 (a).
- Haastrup, Ulla: Kopier og rekonstruktioner i Hjerl Hedes Frilandsmuseums kirke. I: Retousjering – komplettering – rekonstruktion. Nordisk ministerråds videreuddannelses kursus for konservatorer. Oslo okt.1993. Oslo 1993, s. 117-120 (b).
- Jansen, Henrik: Træskomaleren – et fynsk kalkmalerværksted i 1400-tallet. Svendborg 1991.
- Kjer, Ulla & Poul Grinder Hansen: Kirken i Danmark. København 1988.
- Kryger, Karin: Middelalderens bemalede stensulptur i Danmark. I: hikuin 3, Højbjerg 1977. S. 183-194.
- Mackeprang, M.: Danmarks middelalderlige Døbefonte. København 1941.
- Rydén, Thomas & B.Lovén: Domkyrkan i Lund. Lund 1995, s. 61 f.
- Signums svenska konsthistoria, Den romanska konsten, Lund 1995, Mereth Lindgren: Stenarkitekturen, s. 53-116, Jan Svanberg: Stenskulpturen, s. 117-228.

Slomann, Vilhelm: Bicorporates. Studies in Revivals and Migrations of Art Motifs. Vol. I-II, København 1967.
Stangier, Susanne: Ornamentstudien innerhalb der dänischen Wandmalereien. København 1995.
Romanske Stenarbejder 1, Højbjerg 1981.

Romanske stenarbejder 2, Højbjerg 1984.
Romanske Stenarbejder 3 = H.K., Hein: Horder en romansk stenmester. Højbjerg 1986.
Romanske stenarbejder 4, Højbjerg 1989.